

TÜRÜK

*Uluslararası Dil, Edebiyat
ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*

2018, Yıl:6, Sayı:13

Geliş Tarihi: 15.05.2018

Kabul Tarihi: 06.06.2018

Sayfa:233-240

ISSN: 2147-8872

TÜRK DİLLERİNDE TEKRARLARIN OLUŞUMU VE GÖREVI (“Kitab-ı Dede Korkut” Metni Üzerine Tahliller)

Metanet Amrahova*

Özet

Tekrarlar ister edebiyatda ister dilcilikte her zaman araştırma konularından biri olmuştur. Özellikle Türk dillerinin oluşmasında büyük önem taşıyan tekrarların mevcudluğu eski dönemlere dayanmaktadır. Önce büyü fonksiyonu taşıyan ve ritüeller zamanı çok kullanılan tekrarlar zamanla folklorla da yansımıştır. Folklorun çeşitli nevelerinde karşılaştığımız tekrarlar zamanla destanlarımızda da mevcut olmuştur. Tekrarların oluşum nedeni XX yüzyıldan araştırma konusu olmuştur. İster Batı isterse de Türk dünyasında bir çok dil ve edebiyat uzmanları bu konuda ciddi araştırmalar yapmışlar. Özellikle Steblin-Kamenski, Makayev, K. Abdulla, A. Sultanlı tekrarların gökeni ile ilgili ciddi araştırmalar yapmışlar. Bunlara nezeren tekrarların Türk dillerinde yaygın olması ve onun dastanlara yansımaları araştırmamızın esas amacıdır. Bu nedenle de makalede Türk dilinde çok kullanılan tekrarların oluşumu araştırmaktadır. Araştırmada, daha çok “Kitab-ı Dede Korkut” destanından örnekler verilmiştir. Makalede tekrarların eski çağlarda büyü ile olan ilişkisi inceleniyor. Türk destanlarında yer alan tekrarlar nasihat karakterli metinlerde daha çok görülmektedir. Destanlarda büyü ve nasihat karakterli tekrarlar mevcuttur. Destanlarda kullanılan tekrarlar daha çok metinler arasındaki çeşitli bölümleri bir-birine bağlamak işlevine sahiptir.

Anahtar kelimeler : Türk Dili, Tekrar, Oluşum, Genезis, Fonksiyon, Görev, Dede Korkut Destanı, Mitoloji, Büyü

* Dr., Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi UNEC, Biznes ve Menecment Fakültesi, Azerbaycan Dili Bölümü, orcid.org/0000-0003-3669-254X, amrahova.matanat@mail.ru

**FORMATION AND FUNCTIONS OF REPETITIONS IN TURKIC
LANGUAGES (on the base of the texts of the epos “Kitabi-Dede
Gorgud”)**

Abstract

The repetitions have always been the investigation subject either in literature or in linguistics. The existences of the repetitions which are very important, especially in the development of the Turkic language are connected with the ancient periods. The repetitions acting the magic function and being used during the rituals have found own reflection in the folklore activity at times. The repetitions met in different types of folklore have developed in our eposes from time to time. The formation reason of the repetitions has been the theme of investigation from the 20th century. Many specialists in literature and language have carried out serious investigations about this problem either in West or in Turkic world. Especially Steblin-Kamensky, Makayev, K.Abdulla, A.Sultanli have carried out the investigations about the genesis of repetitions. According to it the wide spread of repetitions in Turkic languages and their appearance in our eposes are the main theme of our investigation. That is why the appearance of the repetitions used in the Turkic language is investigated in the article. In the investigation the examples from the epos “Kitabi-Dede Gorgud” are often shown. The connection of the repetitions with the magic in the ancient periods is studied in the investigation. The repetitions taking part in Turkic eposes are often met in the didactical texts. The magic and didactical repetitions exist in the eposes. The repetitions used in the eposes convey the purpose to connect the different parts among the texts.

Key words: Turkic language, repetition, function, genesis, formation, purpose, the epos “Kitabi-Dede Gorgud”, mythology, magic

**TÜRK DILLERİNDƏ TƏKRARLARIN YARANMASI VƏ FUNKSIYALARI
 (“Kitabi-Dədə Qorqud” Mətinləri Əsasında)**

Xülasə

Təkrarlar istər ədəbiyyatda istərsə də dilçilikdə hər zaman tədqiqat obyektinə olmuşdur. Xüsusilə də türk dillərinin inkişafında olduqca önəmli olan təkrarların mövcudluğu qədim dövrlərlə birbaşa bağlıdır. Öncələr magiya funksiyasını icra edən və rituallar zamanı istifadə olunan təkrarlar zamanla folklor yaradıcılığında da öz əksini tapmışdır. Folklorun müxtəlif növlərində rastlanılan təkrarlar zamanla dastanlarımızda da inkişaf etmişdir. Təkrarların yaranma səbəbi XX əsrdən başlayaraq araşdırma mövzusu olmuşdur. İstər Qərb istərsə də türk dünyasında bir çox dil və ədəbiyyat mütəxəssisləri bu problemlə bağlı ciddi araşdırmalar aparmışlar. Xüsusən də Steblin-Kamenski, Makayev, K. Abdulla, A. Sultanlı təkrarların genezisi ilə bağlı ciddi araşdırmalar aparmışlar.

Bunlara nəzərən təkrarların türk dillərində geniş yayılması və onların dastanlarımızda təzahürü araşdırmamızın əsas mövzudur. Bu səbəblə də məqalədə türk dilində çox istifadə olunan təkrarların yaranması araşdırılır. Tədqiqatda daha çox “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanından nümunələr göstərilmişdir. Tədqiqatda təkrarların qədim dövrlərdə magiya ilə bağlılığı araşdırılır. Türk dastanlarında yer alan təkrarlar didaktik xarakterli mətnlərdə daha çox rastlanılır. Dastanlarda magiya və didaktik xarakterli təkrarlar mövcuddur. Dastanlarda istifadə olunan təkrarlar daha çox mətnlər arasındakı müxtəlif hissələri bir birinə birləşdirmək məqsədi daşıyır.

Açar Sözlər: Türk dili, təkrar, funksiya, genesis, formalaşma, məqsəd, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı, mifologiya, magiya.

Giriş

Folklor yaradıcılığı üçün ənənəvi hal sayılan təkrarlar, demək olar ki, bütün dünya xalqlarının şifahi yaradıcılığında öz əksini tapmışdır. Folklorda geniş yayılan təkrarların yaranma səbəbləri bir neçə halla bağlıdır. İlk olaraq onu qeyd etmək yerinə düşərdi ki, bu hal ritmlə və sözün sehri gücünə inamla əlaqədardır. Sözün sehr gücünə olan inam isə, təbii ki, ibtidai düşüncədən qaynaqlanırdı. Təkrarların magiya ilə bağlılığı onların genesisinin ayin və mərasimlərlə əlaqəsindən doğur. Təbii ki, hər hansı bir ayin icra olunduğu zaman burada musiqi, hərəkət, yəni ritual və söz bir arada həyata keçirilirdi. Bir çox hallarda əsas məqsəd hər hansı bir hami ruhu məclisə dəvət etmək olduğu üçün onunla bağlı sözlər tez-tez təkrar olunurdu.

Təbii ki, belə düşüncə tərzini zamanla dastan yaradıcılığına da ötürülürdü. Türk dastanlarında bu hal xüsusilə müşahidə olunmaqdadır.

Y.M. Meletinski təkrarlarla bağlı yazırdı: “Təkrarlar onlar yalnız xüsusi folklor estetikasını dəstəkləmir, eyni zamanda şifahi yaradıcılığın mühüm mexanizmini təşkil edir. Hər şeydən öncə təkrarlar, əsasən bütün bir şeirdə mövcud olur, bəzən poemanın ümumi kompozisiyasının nizamlanmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Belə təkrarlar, xüsusən “mifoloji nəğmələrə” aiddir” (Meletinski E., 1963: s. 19).

Təkrarın magik funksiyalı əsası üslubi funksiya ilə əvəz olunur. Məqsəd ümumi məzmunun qorunmasına, daha doğrusu, ayrı-ayrı şeir parçalarının birləşdirilməsinə xidmət edir. Dastan yaradıcılığında rastlaşdığımız təkrarlar didaktik məzmunlu mətnlərdə də öz əksini tapmışdır.

Ə. Sultanlı “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında tez-tez rastlanılan təkrarlarla bağlı yazırdı: “Təkrarlar ifadədə və keyfiyyətlərdə özünü göstərir. İfadələrdə təkrarlar eyni cümlələrin, eyni misraların, müraciətlərin, sifətlərin təkrarından ibarətdir. Bu təkrarlar istər boyların içərisində, istərsə də boylar arası verilmişdir” (Sultanlı Ə., 1973: s. 43). Müəllif buna misal olaraq “Ucalardan ucasan kimsə bilməz necəsən! Yaxud Bəri gəlmiş başım baxtı, evim taxtı...! ifadələrini nümunə gətirirdi.

Dastan yaradıcılığı üçün xarakterik olan təkrarlardan bəziləri isə dastanda mövcud olan müxtəlif bölümləri bir-birinə birləşdirmək funksiyası daşıyır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının on ikinci boyundan altısının - “Salur Qazanın evi yağmalandığı boyu bəyan edər”, “Qam Börənin oğlu, Bamsı Beyrək boyunu bəyan edər, xanım hey”, “Qazan bəg oğlu Uruz bəgin tutsaq olduğu boyu bəyan edər, xanım hey!”, “Duxa qoca oğlu Dəli Domrul boyunu bəyan edər, xanım hey!”, “Qazılıq qoca oğlu Yəgnək boyunu bəyan edər, xanım, hey!”, “Bəkil oğlu Əmrənin boyunu bəyan edər” sonluğunda alqış xarakteri daşıyan və demək olar ki, eyni başlıqla başlayan şeir parçalarından - “Yerlü qara tağların yıqılmasun! Kölgəlicə qaba ağacın kəsilməsün” ifadələrindən istifadə olunur. Bu da dastan boylarını bir-birinə bağlayan əsas cəhətlərdəndir. E.M. Makaev “Edda nəğmələri və şifahi yaradıcılıq” adlı məqaləsində bu haqda yazırdı: “Təkrarlar daha çox epik “ümumi” hissələrdir. Onlar yalnız qədim german poeziyasında deyil, eləcə də müxtəlif xalqların epik yaradıcılığında geniş yayılıb”. (Makaev E. 1964: s. 415).

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında ritual magik (sehirli) xarakterli formullara ən çox “ver”, “olsun”, “yıxılmasın”, “kəsilməsin” kəlməsi ilə tamamlanan ifadələrini aid etmək olar. Bu kəlmələr daha çox alqış xarakteri daşıyır. Yaxud əksinə, “verməz”, “olmaz” kimi ifadələr isə bəddua funksiyasını yerinə yetirir.

Qnomik-didaktik (öyrədici-nəsihət xarakterli) xarakterli təkrarlardan biri də “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının “Duxa qoca oğlu Dəli Domrul boyunu bəyan edər, xanım hey!” boyunda yer alan

“Ana bilürmisən nələr oldı?”

Gök yüzindən al qanatlı Əzrail ucub gəldi” (“Kitabi-Dədə Qorqud”, 1988: s. 82) formulu ilə bağlıdır. Bu təkrar yalnız boyun poetik qanunlarını qorumaq üçün işlənilmir. Öncə bu təkrarın hansı məqsədlə işlənilməsinə nəzər salaq. Boyda təkrar olunan bu ifadənin məğzində qəhrəmanın canını almağa gələn Əzraildən xilas olmaq məqsədi durur. Dəli Domrul can üçün öncə anasına, atasına ən sonda isə qadınına müraciət edir. Ana və ata imtina etsə də Domrulun qadını məmnuniyyətlə ərinin yerinə Əzrailə can verməyə razı olur. Nümunə gətirdiyimiz bu formula ölüm anlayışı ilə bağlı olduğu üçün ilk növbədə ritual-magik xarakter daşıyır. Məsələn, anadan can almağa gələn Domrula anası belə cavab verir:

Oğul, oğul, ay oğul!

Canım parəsi oğul! Toğduğunda toquz buğra öldürdüyüm, aslan oğul!

Dünlü altun ban evimin qəbzəsi oğul!

Qaza bənzər qızımın-gəlinimin çiçəgi oğul!

Qarşı yatan qara tağım gərəksə,

Söylə, gəlsün,-Əzrayilin yaylası olsun!

Souq-souq binarlarım gərəkirsə, ana içət olsun,

Tavla-tavla şahbaz atlarım gərəkirsə ana binət olsun

Qatar-qatar d v l rim gərəkirsə ana y kl t olsun....

Dünya  irin, can  ziz,

Canımı qıya bilm n, b ll  bilgil (“Kitabi Dədə Qorqud”, 1988: s. 81).

Burada diqqət  k n əsas məqam variantla mı  “olsun” (İ t olsun, binət olsun, y kl t olsun) kəlməsi ilə baėlıdır. Türk mifoloji təfəkküründə adak, yəni hami ruhlara maldan m lkd n qurban vermək xarakterik hal idi. Lakin insanı qurbanverm  aktı mövcud deyildi. “Olsun” kəlməsi qurbanverm  mərasimində işlədilən sözün magik g c  ilə baėlıdır. Digər tərəfdən islamaq d rki türk inanc sistemində Əzrail anlayışı da yox idi. İslamdan sonra  zrailil  tanışlıq t ecc b v  qorxu ilə qarşılanır. M i  t  daxil olan bu hadisə bir yenilikdir. Mövzunun  mumi məzmunu isə qnomik-didaktik ( yr dici-n sih tverici) xarakter daşıyır.

Təkrarların b y k bir hissəsi qısa formul təşkil etmir, o daha geniş fraqmentlərlə ifadə olunur. Bu isə tədricən inkişaf edən hərəkət  c n önəmli rol oynayır. Y.M. Meletinski bu hallarla baėlı yazırdı: “Bəzi hallarda təkrarlar hərəkəti zəiflədir v  əsas məqamları vurėulayır, bunun isə şifahi epik poeziyada  z yeri var” (Meletinski Y. 1963: s. 28).

 sas n qəhrəmanlıq dastanlarında diqqət  k n təkrar hallarından biri də ifadənin  xsl r  görə dəyişməsi ilə baėlıdır. Bəzən eyni ifadə öncə birinci  xsin dili ilə söylənilir. Daha sonra isə bu sözlər  c nc   xsin yaxud nəql edənin dili ilə ifadə olunur. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının “Dirsə xan oėlı Bugac xan boyını bəyan edər xanım, hey!...” boyunda rəvayəti nəql edən  x s Bayandır xanın dili ilə deyir: “Kim n ki, oėlı-qızı yox, qara otaėa qondurun, qara keçə altına d   yin, qara qoyun y xnisindən  gin  gətirən...” (“Kitabi-Dədə Qorqud “ 1988: s .34).

Daha sonra isə  c nc   xsl r tərəfindən bu əmr icra olunur. Dastanda deyilir: “Bayandır xanın yigitl ri Dirsə xanı qar uladılar, götürüb qara otaga qondurdular, qara keçə altına d   dilər, qara qoyun y xn sindən  gin  götürdülər. Buradan göründüyü kimi birinci  x s tərəfindən söylənilən fikir,  c nc   xsl r tərəfindən icra olunur.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının “Qam B r nin oėlı Bamsı Beyrək boyını bəyan edər, xanım hey...” boyunda da rast gəlinir. Bacısı tərəfindən Beyrəyin yoxluėunu təsvir edən ifadələrə diqqət yetirsək görərik ki, qız qardaşının yoxluėunu simvolik vasitələrlə ozana belə anladır:

Qarşu yatan qara taėım yıėılıbdır,

Ozan sənin xəbərin yox.

G lg lic  qaba aėacım k sil bdır,

Ozan sənin xəbərin yox.

D ny likd  bir qardaşım alınubdır,

Ozan sənin xəbərin yox

 alma, ozan, ayıtma ozan,

Qaraluca mən qızın nəsinə gərək ozan?

İləyündə düğün var,

Düğünə varub ötgil!-dedi (“Kitabi-Dədə Qorqud”, 1988: s. 62).

Burada bir təkrarın müxtəlif variasiyalarda şahidi oluruq. Belə paralelizmlərlə əlaqəli olan variantlaşmış təkrarlara mifoloji və qnomik-didaktik xarakterli mətnlərdə daha çox rastlanılır. Onların genezisində isə daha çox mantika, magiya ayin və mərasim xarakteri mövcuddur.

Təkrarlarda müşahidə etdiyimiz hallardan biri də anaforalardır. Y.M. Meletinski anaforalarla bağlı yazırdı: Xüsusən anaforik təkrarlar qısa şeirlər üçün xarakterikdir, belə ki, onlar iki (dialoqlu ölçüyə uyğun olaraq dialoqlu sətirlərdə), üç, istisna hallarda, hətta dörd dəfə müşahidə olunur (Meletinski Y. 1963: s. 35).

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının “Qam Bөрөнin oğlu Bamsı Beyrək boyını bəyan edər, xanım hey...” boyunda da buna bənzər anaforalı təkrarların variasiyasına rastlanılır. Beyrəyin yoxa çıxması ilə bağlı bacısının ağı xarakterli söyləməsində deyilir:

Çalma, ozan, ayıtma, ozan!

Qaraluca mən qızın nəsinə gərək ozan?!

Qarşu yatan (qara) tağı sorar olsan,

Ağam Beyrəgin yaylasıdı.

Ağam Beyrək gedəli yayladım yoq.

Souq-souq suları sorar olsan,

Ağam Beyrəgin içədiydi.

Ağam Beyrək gedəli içərim yoq.

Tavla-tavla şahbaz atlarını sorar olsan,

Ağam Beyrəgin binədiydi.

Ağam Beyrək gedəli binərim yoq.

Qatar-qatar dävələri sorar olsan,

Ağam Beyrəgin yüklədiydi.

Ağam Beyrək gedəli yüklədim yok (“Kitabi-Dədə Qorqud”, 1988: s. 61).

Bu şeir mətnində müşahidə etdiyimiz hallardan biri də anafora ilə epiforanın yanaşı işlədilməsidir. Bu səbəbdən də sətirlərin yalnız orta hissəsi variasiya olunmuşdur. Bəzən isə belə mətnlərdə tavitoloji dövriyyələr də müşahidə olunur.

Y. M. Meletinski şeir mətnlərində anaforik və ya epiforik, eləcə də anafora-epifotik tipli təkrarlarla bağlı yazırdı: “Demək olar ki, bütün şeir mətnlərində anaforik, epiforik və ya anafora-epiforik tipə məxsus təkrarlarda şeirə uyğun gəlməyən elementlər sinonimlərdir və

istənilən halda bir-biri ilə variantlaşırırlar, qrammatik və sintaktik struktur ciddi izomorfizmlə müşahidə olunur” (Meletinski Y. 1963: s. 37).

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının “Dirşə xan oğlu Buğac xan boyını bəyan edər, xanım hey!...” boyunda el ağsaqqalı Dədə Qorqud inisiyasiya (sınaq) şərtlərindən keçən Buğacı mükafatlandırmaq üçün atası Dirşə xana belə müraciət edir:

Hey Dirşə xan! Oğlana bəqlik vergil,
Təxt vergil,-ərdəmlidir!
Boynı uzun bədəvi at vergil,
Binər olsun, hünərlidir!
Ağ ayıldan tümən qoyun vergil,-
Bu oğlana şişlik olsun, ərdəmlidir!
Qaytabandan qızıl dəvə vergil bu oğlana,
Yüklət olsun hünərlidir!
Altun başlu ban ev vergil bu oğlana,
Kölgə olsun, ərdəmlidir!
Çigin quşlu cübbə ton vergil bu oğlana,
Geyər olsun, hünərlidir (“Kitabi- Dədə Qorqud”, 1988: s. 36) .

Şeirdən aydın olduğu kimi mətnin əsas formulasını “mükafatlandırma təşkil edir. Təkrarlarla bağlı gətirmiş olduğumuz nümunələrdən görüldüyü kimi, türk folklorunda yer alan təkrarların genezisi ibtidai düşüncə tərzindən qaynaqlanır.

Nəticə: XX əsrin əvvəllərindən etibarən təkrarların folklor mətnlərində araşdırılması xüsusilə də dastanlarda araşdırılması dilçilər və folklorşünasların əsas tədqiqat obyektlərindən olmuşdur.

Təkrarların tarixi insan təfəkkürünün formalaşması dövrünə təsadüf edir. Bu gün ədəbiyyatda estetik dəyər qazanan təkrarlar əslində olduqca qədim bir dövrün məhsukudur. Ayin və mərasimlərin nəticəsində formalaşan təkrar tipli şeir mətnləri zamanla dastan yaradıcılığında da özünəməxsus yer tutmuşdur. İstər magik, istər sehr istərsə də nəsihət-öyrədici xarakterli bu şeir nümunələri zamanla xalqın eposunda bir-birindən asılı olmayaraq, sosial-psixoloji şərtlərin nəticəsində inkişaf etmişdir. Bu təkrarlar nəsihətverici və sehirli funksiyaya sahib olmaqla yanaşı həm də mətnlərarası bağlayıcılıq funksiyasına sahibdir.

KAYNAKCA

Abdullayev K.M. Sırr İçində Dastan və yaxud Gizli Dədə Qorqud-2. Bakı, Yeni Neşrlər Evi, Elm, 1999, 287 s.

- Hüseynova M. Mifoloji inam, lirik-psixoloji üslub və obrazların mənəvi aləminin təsviri // Elmi axtarışlar (folklorşünaslıq: filologiya, fəlsəfə, tarix, incəsənət və nəzəriyyə aspektləri). Folklor İnstitutu, III, 2009, s. 3-9
- Azərbaycan Dastanları. Tərtib edən: E. Aхundov. Beş cilddə, Bakı, Elm, 1972, 5-ci cild 448 s.
- Cəlil F. Türk ve Skandinav Folklorunda Şamanizm. Bakı, Mütərcim, 2006, 148 s
- Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, Yazıçı, 1988, 266 s.
- Sultanlı Ə. Dədə Qorqud dastanı haqda qeydlər //Məgalələr. Bakı, ADU, 327 s.
- Мелетинский Е.М. Происхождение героического эпоса. М., изд. Восточной литературы, 1963, 463 с.
- Макаев Э.А. Песни Эдды и устная традиция с. 409-417 //Проблемы сравнительной филологии. М.- Л., Наука, 1964, 496 с.